
ALBIN GŁOWACKI

O ZESŁAŃCACH POLSKICH – STUDENTACH W SWIERDŁOWSKU (1944-1946)

Napaść Niemiec na Rzeczpospolitą Polską 1 września 1939 r. radykalnie zmieniła całe życie jej obywateli, którzy odtąd musieli dostosować się do nowej sytuacji i wymogów stanu wojennego. Wielu spośród nich uciekało przed agresorem na wschód. Tymczasem przyłączenie się 17 września 1939 r. do inwazji przeciwko osamotnionej Polsce także sił wojskowych ZSRR definitywnie przesądziło o wyniku starcia na dwóch frontach. Terytorium Rzeczypospolitej podzielili między sobą jej agresywni sąsiedzi. Obywatele polscy zostali poddani reżimowi okupacyjnemu.

Na wschodnich ziemiach II RP, zaanektowanych przez ZSRR formalnie na mocy ustaw przyjętych przez Nadzwyczajną V Sesję Rady Najwyższej ZSRR w dniach 1-2 listopada 1939 r., okupant narzucił we wszystkich dziedzinach życia społeczno-gospodarczego rewolucyjne przekształcenia, reorganizując je zgodnie z prawodawstwem radzieckim. Wszelki opór przeciwko nowej władzy był zdecydowanie tępiący. Wymuszała ona posłuszeństwo terrorem i różnymi formami represji. Aresztowania, masowe deportacje w głąb terytorium ZSRR, powszechna inwigilacja i strach – stały się nieodłączną cechą życia w nowej rzeczywistości.

Proces unifikacji i sowietyzacji okupowanych ziem dotknął m.in. sektor oświaty i szkolnictwa wyższego¹. Polakom wprawdzie umożliwiono studia na zreorganizowanych uczelniach, ale w procesie naboru dbano o „właściwy” skład społeczny i narodowościowy studentów, faworyzując osoby pochodzenia robotniczego i chłopskiego oraz Ukraińców, Białorusinów i Żydów. Wśród kryteriów rekrutacyjnych znaczącą rolę odgrywała ocena postawy politycznej kandydata.

Na losy studentów polskich uczelni kresowych wpływało od chwili wybuchu II wojny światowej szereg faktów i wydarzeń. Spośród najważniejszych należy wymienić następujące: skutki działań militarnych (śmierć, niewola, ucieczka z kraju), zaangażowanie się w konspirację, akcje represyjne aparatu bezpieczeństwa ZSRR, mobilizacja do pracy lub do Armii Czerwonej, jak również agresja Niemiec na ZSRR w czerwcu 1941 r.

¹ Szerzej na ten temat m.in.: A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1998, s. 458-481; S. Kalbarczyk, *Sowietyzacja wyższych uczelni na kresach wschodnich w latach 1939-1941*, [w:] *Sowietyzacja kresów wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939*. Studia pod redakcją A. Sudoła, Bydgoszcz 1998, s. 199-226; E. Treła-Mazur, *Sowietyzacja oświaty w Małopolsce wschodniej pod radziecką okupacją 1939-1941*, Kielce 1998.

Obwód swierdłowski był obszarem, na który w kolejnych falach deportacyjnych służby NKWD wywoziły w 1940 r. ponad 22 tys. obywateli polskich (głównie Polaków i Żydów). Ponadto kilka tysięcy osób trafiło tam już na przełomie lat 1939/1940, przyjeżdżając z zaanektowanych przez ZSRR ziem wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w ramach dobrowolnego werbunku do pracy (robotnicy, inżynierowie, lekarze), a później także wskutek ewakuacji zakładów produkcyjnych – już po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej w lecie 1941 r. W latach 1941-1942 w celu szybkiego zapewnienia siły roboczej w przedsiębiorstwach produkujących na potrzeby frontu trafili na Ural młodzi mężczyźni, zdemobilizowani z Armii Czerwonej, a także tzw. strojbatowcy (wcieleni do zmilitaryzowanych batalionów budowlanych). Oprócz tych grup na terenie obwodu swierdłowskiego przetrzymywano kilka tysięcy obywateli polskich w więzieniach i poprawczych obozach pracy. Wśród tej rzeszy ludzi znaczny odsetek stanowiła młodzież².

Wszystkie wymienione kategorie dorosłych osób podjęły pracę zarobkową (część dobrowolnie, większość w trybie przymusowym), gdyż była ona tam podstawą ich nędznej egzystencji, choć rzadko zapewniała minimum środków materialnych do życia. Po niemieckiej agresji na ZSRR i wprowadzeniu w całym kraju systemu reglamentacji zaopatrzenia ludności, zatrudnienie dawało prawo do korzystania z państwowych przydziałów kartkowych. Wobec bardzo uciążliwych warunków klimatycznych, wyczerpującej pracy fizycznej, ogromnych niedoborów aprowizacyjnych, braku należytej odzieży i obuwia, fatalnego stanu sanitarno-higienicznego, generalnie katastrofalnej sytuacji materialno-bytowej – taki system rozdzielnictwa stwarzał nadzieję nabycia po urzędowych cenach choćby chleba i posiłku w zakładowej stołówce.

Zawarcie w Londynie polsko-radzieckiego układu 30 lipca 1941 r., który normalizował kontakty między stronami (zerwane po agresji Armii Czerwonej 17 września 1939 r.), skutkowało m.in. nawiązaniem stosunków dyplomatycznych, ogłoszeniem „amnestii” dla obywateli polskich w ZSRR i powstaniem Armii Polskiej w ZSRR pod dowództwem gen. Władysława Andersa. Dzięki temu wielu uratowało swoje zdrowie lub życie.

Mając na względzie szeroko rozumianą konieczność uczestnictwa Polaków we wspólnym wysiłku koalicji antyhitlerowskiej na rzecz zwycięstwa (nie tylko w formacjach zbrojnych, ale i w cywilu na zapleczu frontu), Ambasada RP w ZSRR czyniła starania m.in. o właściwe wykorzystanie kwalifikacji zawodowych tych rodaków, którzy wskutek deportacji, uwięzienia czy mobilizacji musieli pracować w głębi terytorium ZSRR niezgodnie

² A. Głowacki, *O początkach działalności uralskiej Delegatury Ambasady RP w ZSRR*, [w:] *Politycy, dyplomaci i żołnierze. Studia i szkice z dziejów stosunków międzynarodowych w XX i XXI wieku ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Maciejowi Brzezińskiemu w 70. rocznicę urodzin*, pod redakcją D. Jeziornego, S.M. Nowińskiego, R.P. Żurawskiego vel Grajewskiego, Łódź 2017, s. 393, 402-403; Sprawozdanie przewodniczącego Zarządu Obwodowego ZPP M. Chigryna z 15 IX 1945 r., Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), zespół akt: Związek Patriotów Polskich w ZSRR (dalej: ZPP), sygn. 1164, k. 42.

z posiadanymi kompetencjami. W ogromnej większości byli oni bowiem zatrudnieni tam na stanowiskach robotniczych w przemyśle wydobywczym i leśnym, w budownictwie i w rolnictwie, wykonując prostą, ale bardzo ciężką pracę fizyczną, do czego przeważnie nie byli w ogóle przygotowani. Ujawniały to placówki Ambasady RP podczas ewidencji rodaków na swoim terenie, rejestrując m.in. różnych polskich specjalistów. Słusznie uważały one, że ci niezwykle cenni dla przyszłej Polski fachowcy nie tylko marnują siły i zdrowie w wyjątkowo trudnych warunkach bytowych, ale oderwani od praktykowania swojego zawodu, w pewnym stopniu tracą również wysokie kwalifikacje. Wobec tego, że z powodów politycznych ci specjaliści w zasadzie nie mieli wtedy szansy znaleźć właściwe zatrudnienie w ZSRR, w Ambasadzie RP w Kujbyszewie narodził się pomysł, ażeby umożliwić im legalny wyjazd za granicę. W grudniu 1942 r. na ręce ambasadora RP Tadeusza Romera skierowana została propozycja, ażeby – w trosce o zachowanie i podniesienie technicznych kompetencji, jak i w interesie państwa – zorganizować w porozumieniu z zachodnimi sojusznikami „wyreklamowanie” polskich fachowców z ZSRR i pomóc im podjąć odpowiednią pracę w przemyśle wojennym lub we wspomagających go dziedzinach, np. w Iranie, Indiach, Turcji, USA czy w Wielkiej Brytanii³.

Niestety, nie był to wówczas dobry czas na załatwianie takich spraw, albowiem stan stosunków polsko-radzieckich zdecydowanie pogorszył się. Ostatecznie doszło do ich zerwania 25 kwietnia 1943 r. Ważne było jednak to, że w skupiskach polskich w głębi terytorium ZSRR podjęto kwestię racjonalnego wykorzystania wysokich kwalifikacji obywateli polskich, zarówno w kontekście potrzeb wojennych, jak i przyszłej Polski. Z takiego toku myślenia wynikała w naturalny sposób także idea zachęcania innych osób do kształcenia zawodowego, w tym i na poziomie studiów wyższych – właśnie w okresie przymusowego pobytu na obczyźnie.

I tak też się działo. Mimo bardzo trudnych warunków zesłańczej egzystencji, młodzież z Polski podejmowała naukę na uczelniach radzieckich. Jakie motywy kierowały nią? Zapewne różne. Jednakże bezpłatność kształcenia na wszystkich szczeblach systemu edukacji w ZSRR zachęcała do podejmowania bądź kontynuowania przerwanej nauki przez część młodych zesłańców. Dla jednych była to po prostu dobra okazja do jak najlepszego wykorzystania okresu przymusowego pobytu w głębi terytorium ZSRR na zdobycie wysokich kwalifikacji. Inni upatrywali w tym szansę na nieodległą w czasie zmianę zatrudnienia i lepsze zarobki, czyli na przejście ze stanowisk dla robotników niewykwalifikowanych np. na kierownicze. Chyba wszystkich mobilizowała perspektywa powrotu do wyzwolonego spod okupacji niemieckiej kraju i myślenie o przyszłym urzędzeniu się w Ojczyźnie.

Ogromne straty, jakie wśród wykwalifikowanych kadr w Polsce spowodował okres wojny i okupacji, w tym polityka eksterminacji inteligencji oraz przymusowe wywózki do Niemiec i do ZSRR, wymagały możliwie rychłego przygotowania specjalistów z różnych dziedzin do odbudowy zniszczonego kraju.

³ Notatka dla p. Ambasadora w sprawie ewakuacji inżynierów i techników z 25 XII 1942 r., AAN, Mikrofilmy z Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford (dalej: HI), sygn. 800/35/0/-/2, klatki 863-864.

W przypadku obwodu swierdłowskiego, gdzie skoncentrowane było wiele zakładów przemysłowych i kopalń, zatrudnieni w nich przymusowo obywatele polscy zdobywali nowe zawody i podnosili swoje kwalifikacje właściwie z konieczności. Ale mieli też sposobność kształcenia się na tamtejszych uczelniach.

Wprawdzie nie dysponujemy źródłami, które pozwalałyby przedstawić dokładnie, ile osób spośród polskich zesłańców ogółem studiowało w głębi terytorium ZSRR do połowy 1943 r., ale należy przypuszczać, że miało to miejsce. Wiadomo też, że wśród rzeszy deportowanych znajdowali się byli studenci uczelni polskich (sprzed 1 września 1939 r.) i radzieckich (1939-1941). Oto np. 23-letni Orestes Siemczyszyn (syn Piotra), student Uniwersytetu Lwowskiego (Wydział Prawa), od końca maja 1942 r. pełnił funkcję męża zaufania Ambasady RP w ZSRR w rejonie turyńskim w obwodzie swierdłowskim. Charakteryzowano go jako osobę uczciwą, taktowną, energiczną i bardzo obowiązkową⁴.

Należy zauważyć, że wojna sprawiła, iż nie był to łatwy okres także i dla uczelni radzieckich. Podobnie jak w przypadku wszystkich innych zakładów pracy oraz instytucji, borykały się one z kadrową fluktuacją i problemami lokalowymi, z niedoborami materiałowo-technicznymi, aprowizacyjnymi i finansowymi. Wielu wykładowców i studentów trafiło do Armii Czerwonej wskutek mobilizacji oraz ochotniczego zaciągu. Część uczelnianej bazy została uszczuplona w wyniku przekazania jej na potrzeby wojska. W programach studiów poczesne miejsce musiało zająć szkolenie obronne i sanitarne oraz przygotowanie tłumaczy. Studentów angażowano do prac rolnych w kołchozach i sowchozach, posyłano ich do lasów w ramach brygad, które miały za zadanie zapewniać opał dla szkół wyższych. Wykładowców i studentów wykorzystywano także jako personel pomocniczy na budowach obiektów przemysłowych.

Po zerwaniu w końcu kwietnia 1943 r. stosunków dyplomatycznych z rządem gen. Władysława Sikorskiego Sowieci otwarcie postawili na polskich komunistów. Świadectwem tego jest m.in. utworzenie przez nich w Moskwie w czerwcu 1943 r. koncesjonowanej organizacji pod nazwą Związek Patriotów Polskich (ZPP) w ZSRR, którego statutowym celem było m.in. roztoczenie opieki nad zesłańcami z Polski. W praktyce bardzo dużo uwagi poświęcało kierownictwo ZPP także kwestiom urzędzenia kraju po wojnie i wypracowaniu koncepcji ustroju nowej Polski.

W tym kontekście należy przypomnieć, że oprócz podejmowania najważniejszych spraw polityczno-państwowych, organizatorom ZPP nie umknęły problemy polskich zesłańców-studentów. Już na informacyjnym zebraniu delegatów na Zjazd ZPP w dniu 5 czerwca 1943 r., poświęconym sprawom opiekuńczym i oświatowym obywateli polskich w ZSRR, o potrzebie otoczenia szczególną troską studentów polskich mówił dr Henryk Wolpe (1899-

⁴ Opinie o mężach zaufania na Uralu, *ibidem*, sygn. 800/35/0/45, folder 7, klatka 250; Wykaz mężów zaufania na dzień 30 XI 1942 r., Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, zespół akt: Ambasada RP w Kujbyszewie, sygn. A.7.307/1, k. 36.

-1966). Ten przedwojenny działacz Komunistycznej Partii Polski, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego⁵, uzyskał w jesieni 1942 r. zgodę z Moskwy na przeniesienie się z obwodu saratowskiego do Swierdłowska. Został tam docentem na Uniwersytecie im. M.A. Gorkiego. Miał okazję z bliska poznać sytuację studiującej młodzieży. Poinformował delegatów na Zjazd ZPP m.in. o tym, że studenci polscy często są pozbawieni rodzin, a więc i oparcia z ich strony, co skutkowało tym, że żyli w biedzie. Zdarzało się, że zimą nie przychodzili na wykłady z powodu braku odpowiedniego obuwia⁶. Wniósł o otoczenie ich, a także uczniów szkół zawodowych, opieką materialną, ażeby

im dać jak najszersze możliwości kształcenia się, byśmy mogli do kraju ogołoconego z inteligencji, z wykwalifikowanych pracowników, przywieźć jak najwięcej ludzi, którzy od razu staną do warsztatu⁷.

W nawiązaniu do powyższej wypowiedzi, dr Julia Brystigerowa (1902-1975) wskazała na możliwość ubiegania się przez tę grupę osób o stypendia państwowe. Korzystali z nich np. studenci hiszpańscy, którzy zdecydowali się na emigrację do ZSRR po krwawej wojnie domowej w ich ojczyźnie⁸. Dzięki podjęciu w debacie tej problematyki zapisano w uchwale Zjazdu ZPP w sprawach opieki społecznej akapit, w którym podkreślono „konieczność otoczenia szczególnie opieką dzieci i młodzieży, jak również studentów wyższych uczelni”⁹.

Odnosić przy tym trzeba, że od czasu, kiedy w lecie 1943 r. Armia Czerwona na trwałe przejęła inicjatywę strategiczną na froncie wschodnim, można było przewidywać, że to właśnie ta siła będzie wyzwalać ziemie polskie spod okupacji niemieckiej, a co za tym idzie – komuniści polscy w ZSRR mieć będą z woli Kremla szansę na objęcie po wojnie władzy w kraju (Moskwa nie utrzymywała od 25 kwietnia 1943 r. stosunków dyplomatycznych z legalnym rządem RP na uchodźstwie).

Zainteresowanie ze strony ZPP sprawami studenckimi, w tym nagłaśnianie przezeń przyszłych potrzeb kadrowych kraju i zachęcanie młodzieży do zdobywania kwalifikacji, do studiowania w ZSRR, realnie mogło mieć szerszy rozmach dopiero po zorganizowaniu terenowych ogniw organizacji (zwłaszcza na szczeblu obwodów). A to w zdecydowanej większości dużych skupisk polskich zesłańców dokonało się dopiero w 1944 r.

Jak wyglądały te sprawy w obwodzie swierdłowskim? Otóż, w ocenie Ambasady RP w ZSRR według stanu na dzień 1 stycznia 1943 r. prawdopodobnie przebywało na jego terenie 7573 obywateli polskich, w tym 2799 dzieci (36,96%)¹⁰. Niestety, nie były to pełne dane. Wiadomo bowiem,

⁵ Jego sylwetka patrz np. A. Głowacki, *Na pomoc zesłańczej edukacji. Działalność wydawnicza Komitetu do spraw Dzieci Polskich w ZSRR (1943-1946)*, Łódź 2019, s. 477-480.

⁶ Protokół z informacyjnego zebrania delegatów na I Zjazd, AAN, ZPP, sygn. 2266, k. 3.

⁷ J. Broniewska, *Jedna myśl – jedna wola*, „Nowe Widnokregi” 1943, nr 12, s. 7.

⁸ Ibidem.

⁹ Uchwała Zjazdu w sprawach opieki społecznej, AAN, ZPP, sygn. 2267, k. 128.

¹⁰ Położenie ludności polskiej na Uralu, AAN, HI, sygn. 800/35/0/44, folder 9, klatka 886.

że nawet już po wyjeździe ponad 6 tys. osób w 1944 r. w ramach przesiedlenia do bardziej sprzyjających klimatycznie rejonów Ukrainy, w połowie września 1945 r. w obwodzie zamieszkiwały według Zarządu Obwodowego ZPP jeszcze 6233 osoby, w tym 1230 Polaków i 5003 Żydów¹¹.

Jeśli chodzi o miasto Swierdłowsk¹², to obwodowa struktura ZPP formalnie powstała tam w lutym 1944 r., jednakże „właściwa praca organizacyjna” rozwinęła się tam dopiero od czerwca 1944 r.¹³ Dzięki temu wiadomo, że w tym mieście przebywało w jesieni 1944 r. około 50 studentów – obywateli polskich, deportowanych swego czasu w głąb ZSRR. Studiowali oni tam na politechnice (Uralski Instytut Przemysłowy im. Siergieja Kirowa), na Uniwersytecie im. Maksyma A. Gorkiego, w Uralskim Instytucie Pedagogicznym, w Swierdłowskim Państwowym Instytucie Medycznym i w (od 1945 r. Uralskim) Państwowym Konserwatorium im. Modesta Pietrowicza Musorgskiego¹⁴. Przez rok byli również studentami ewakuowanego tu w lecie 1942 r. z Aszchabadu (Turkmeńska SRR) Uniwersytetu Moskiewskiego im. Michaiła W. Łomonosowa (w czerwcu 1943 r. uczelnia ta powróciła do swojej siedziby w stolicy państwa)¹⁵.

Siłą sprawczą, jeśli chodzi o ujęcie studentów w ramy organizacyjne, był Zarząd Miejski ZPP w Swierdłowsku. Zobligowany przez centralę ZPP w Moskwie, pragnął dotrzeć do tej grupy rodaków z przesłaniem ideowym ZPP, wykorzystać jej potencjał intelektualny w pracy polityczno-propagandowej wśród polskich zesłańców, ale też wspomóc ją materialnie, aby zachęcić do studiowania i tym samym realizować szczytne zadanie przygotowania wykwalifikowanych kadr do odbudowy powojennej Polski.

Po rozpoczęciu roku akademickiego inicjatorzy akcji zorganizowania Koła Studentów odwiedzili swierdłowskie uczelnie w celu odnalezienia w nich studiujących rodaków. Nawiązane dzięki temu kontakty umożliwiły sporządzenie wykazu polskich studentów, na który oczekiwały władze ZPP w Moskwie¹⁶.

¹¹ Sprawozdanie przewodniczącego Zarządu Obwodowego ZPP M. Chigryna (15 IX 1945), AAN, ZPP, sygn. 1164, k. 42.

¹² Swierdłowsk to nazwa nadana w 1924 r. Jekaterynburgowi dla uczczenia pamięci bolszewickiego działacza Jakowa Swierdłowa (1885-1919). Dopiero na mocy dekretu Prezydium Rady Najwyższej RFSRR z 23 IX 1991 r. miastu przywrócono historyczną nazwę, sankcjonując uchwałę Rady Miejskiej z 4 IX 1991 r., <http://docs.cntd.ru/document/901604776> (dostęp: 20 XI 2020).

¹³ Powstanie i rozwój ZPP, AAN, ZPP, sygn. 1164, k. 43.

¹⁴ Wobec tego, że wskutek niemieckiej inwazji w czerwcu 1941 r. na ZSRR zostały ewakuowane do Swierdłowska konserwatorium z Kijowa oraz częściowo także uczelnie z Moskwy i Leningradu, miejscowi studenci mieli możliwość kształcić się pod opieką muzycznej elity Związku Radzieckiego, którą zatrudniono w konserwatorium swierdłowskim, <https://nashural.ru/article/istoriya-urala/konservatory-musorgskogo-history/> (24 X 2020); <https://www.oblgazeta.ru/culture/19364/> (dostęp: 1 XI 2020).

¹⁵ Sprawozdanie z pracy Koła Studentów m. Swierdłowska, AAN, ZPP, sygn. 1189, k. 19; 21, 24; sygn. 858, s. 12, 13, 15, 16, 17, 22; sygn. 197, s. 1. Studentką filologii rosyjskiej była tam np. Wita Dienes, która kontynuowała naukę od 1 X 1943 r. już w Moskwie, Kwestionariusze i autobiografia, AAN, ZPP, sygn. 195, s. 109, 110, 113.

¹⁶ Protokół nr 1 z 27 X 1944 r., *ibidem*, sygn. 1189, s. 25.

Inauguracyjne zebranie Koła Studentów odbyło się w Swierdłowsku 27 października 1944 r. w obecności 14 osób. Już wtedy chęć przynależności do niego zadeklarowało formalnie 25 studentów. Zgodnie z oczekiwaniami politycznego patrona, Koło planowało wspierać w szerokim zakresie pracę kulturalno-oświatową ZPP wśród tamtejszych obywateli polskich, wzajemnie świadczyć sobie pomoc w nauce, powołać sekcje naukowe oraz wspomagać materialnie potrzebujących studentów. Aktywiści Koła liczyli na to, że ZPP będzie dostarczać im polskie książki i gazety, a ich przedstawiciel zostanie dokooptowany do składu Zarządu Miejskiego ZPP. Przyjęto, że każdy członek Koła musi należeć do ZPP, co następnie dosyć konsekwentnie przypomniano na zebraniach, domagając się złożenia deklaracji członkowskich¹⁷. Efekt tych działań można określić jako tylko średni, gdyż w końcu 1944 r. na 46 osób, którzy byli objęci organizacyjnie przez Koło Studentów, do ZPP należało 19 (41,3%)¹⁸.

Pierwszy Zarząd Koła został naznaczony przez władze miejskie ZPP („za zgodą wszystkich obecnych”) na inauguracyjnym spotkaniu zainteresowanych i ukonstytuował się w następującym składzie: Zygmunt Brachfeld – przewodniczący, Mikanowska – sekretarz, Jakub Martenbaum, Kantor i Wiśniewski – członkowie¹⁹. Reprezentowali oni najważniejsze swierdłowskie uczelnie. Faktycznie najaktywniej pracowali przewodniczący, sekretarz i Gurke. Z podziału obowiązków wśród aktywu wynikało, że sektor opieki społecznej przydzielono Brachfeldowi (zainteresowanie sytuacją materialną studentów, ewentualne interwencje w ich sprawach u władz uczelni), natomiast sektor oświatowy – Gurkemu (dbałość o doskonalenie języka polskiego, organizowanie akcji odczytowej, czytanie książek i gazet)²⁰. Z czasem dodatkowo wyznaczono osobę (Martenbaum, wspomagany przez Mikanowską), która odpowiadała za „pracę artystyczno-literacką” (recytacje, ćwiczenie języka polskiego, pomoc w imprezach ZPP)²¹.

Formalnie przez cały okres swego istnienia Koło Studentów podlegało Zarządowi Miejskiemu ZPP w Swierdłowsku²². Jego zorganizowanie przypadło na dobry okres, gdyż niemalże zbiegło się z przyznaniem niebawem przez centralną administrację ZPP jednorazowej pomocy finansowej w wysokości 230 500 rubli dla ogółu studentów polskich w głębi terytorium ZSRR. W przypadku Swierdłowska kwota ta wynosiła 18 000 rubli. Przesłano ją na konto Zarządu Obwodowego ZPP. Rozdziałem zapomóg (po 500 rubli na osobę) miała zajmować się Komisja, w skład której powinni wchodzić: członek wspomnianego szczebla Zarządu ZPP, członek Komisji Kulturalno-Oświatowej oraz przedstawiciel Koła Studentów²³.

Po dyskusji na ten temat, w protokole posiedzenia Zarządu Koła znalazła się następująca rezolucja:

¹⁷ Ibidem, s. 23-26.

¹⁸ Protokół zebrania Zarządu Koła z 28 I 1945 r., ibidem, s. 71.

¹⁹ Protokół nr 1, ibidem, s. 29.

²⁰ Protokoły nr 1 i nr 2 posiedzeń Zarządu Koła, ibidem, s. 67-69.

²¹ Protokół nr 4 zebrania Zarządu Koła z 28 I 1945 r., ibidem, s. 73.

²² Sprawozdanie z działalności Zarządu Obwodowego Związku Patriotów Polskich w Swierdłowsku za czwarty kwartał 1944 roku, ibidem, sygn. 1164, k. 9.

²³ *Zapomogi dla studentów-Polaków wyższych uczelni w ZSRR*, „Wolna Polska” nr 47 z 31 XII 1944 r., s. 4.

Z powodu tego, że pomoc pieniężna nie wystarczy na [!] wszystkich studentów, którzy są w spisie studentów miasta Swierdłowska, Zarząd włącza do spisu na [!] otrzymanie pieniędzy tylko tych, którzy są najbardziej aktywni i którzy w ogóle interesują się sprawą powrotu do kraju²⁴.

Tak więc o przyznaniu wsparcia finansowego ZPP przesądzać miała ocena postawy studenta, a nie wyłącznie jego status materialny...

Z protokołów zebrań ogólnych Koła wynika, że regularne spotkania jego członków odbywały się w zasadzie w każdy piątek wieczorem. Poświęcano je przede wszystkim na wygłaszanie referatów, na pogadanki oraz dyskusje. Dotyczyły one aktualnych spraw politycznych, tematów historycznych, literackich, technicznych, ale też zagadnień popularnych²⁵. Treści te uzupełniano bieżącymi informacjami z gazet polskich/polskojęzycznych i radzieckich o sytuacji na wyzwolonych spod okupacji niemieckiej obszarach Polski²⁶. Z czasem przyjęto zasadę, że szerszy przegląd wiadomości prasowych o polityce międzynarodowej oraz o wydarzeniach w kraju przedstawiał na każdym ostatnim zebraniu w miesiącu Jakub Martenbaum²⁷. Duży nacisk kładziono na samokształcenie, na doskonalenie (przypominanie sobie) języka polskiego oraz na popularyzację wiadomości o ojczystej literaturze i kulturze. Tematykę wszystkich spotkań Koła Studentów w latach 1944-1945 prezentuje aneks nr 1.

Z protokołów zebrań wynika, że poszczególne zagadnienia do dyskusji dobierano i przedstawiano tak, aby ukazywać „nową” Polskę w pozytywnym świetle. Dotyczyło to zarówno spraw ustrojowych (porównanie konstytucji RP z 1921 r. i z 1935 r. – „faszystowska”), jak i gospodarczych, oświatowych (szkolnictwo w „starej” i „nowej” Polsce; osiągnięcia PKWN w demokratyzacji szkolnictwa wszystkich szczebli) czy kwestii chłopskiej. Zgodnie z linią polityczną ZPP prezentowano krytyczną ocenę stosunków polsko-niemieckich na przestrzeni dziejów („imperializm niemiecki”) czy rządu RP na uchodźstwie („klika Arciszewskiego”). Przy omawianiu zagadnień historycznych eksponowano kwestie walki wyzwoleniczej o „nowy, zdrowy ustrój państwowy na zasadach demokratycznych” (T. Kościuszko) oraz internacjonalistyczny charakter zrywów społecznych (Komuna Paryska).

Dyskutując na tematy literackie, oceniano także ideowopolityczną postawę omawianych twórców. Zainteresowanie studentów dotyczyło postaci Adama Mickiewicza, Bolesława Prusa, Stefana Żeromskiego, Juliana Tuwima, Lucjana SzeŃwolda i Wandy Wasilewskiej.

W charakterze referentów występowali głównie studenci, ale ich gośćmi sporadycznie byli też prelegenci z Uniwersytetu, Zarządu Miejskiego ZPP i Zarządu Obwodowego ZPP w Swierdłowsku. Być może chęć nadania „właściwego” kierunku ideowego tym spotkaniom spowodowała, że Zarząd Koła zdecydował w końcu stycznia 1945 r., iż referaty – przed ich publicznym

²⁴ Protokół nr 3 posiedzenia Zarządu Koła, AAN, ZPP, sygn. 1189, s. 70.

²⁵ List do Referatu Młodzieżowego przy Zarządzie Głównym ZPP z 25 VI 1945 r., *ibidem*, s. 3.

²⁶ Patrz protokoły zebrań Koła, *ibidem*, *passim*.

²⁷ Protokół nr 4 zebrania Zarządu Koła z 28 I 1945 r., *ibidem*, s. 74.

wyłoszeniem przez autorów – powinny być przeczytane i sprawdzone (!) przez Martenbauma i Gurkego²⁸.

Z analizy protokołów zebrań wynika, że frekwencja – mimo dyscyplinowania członków – nie była zbyt wysoka. Na spotkania przychodziły osoby zapewne rzeczywiście zainteresowane tematyką zebrań. Na podkreślenie zasługuje to, że odbywały się one wyjątkowo regularnie i zgodnie z przyjętymi planami pracy. Panowała na nich „bardzo ciepła i prawdziwie towarzyska” atmosfera, a dyskusje miały merytoryczny charakter.

Z kolei o autentycznym zainteresowaniu Zarządu Obwodowego ZPP środowiskiem studenckim świadczył choćby fakt uczestnictwa jego przewodniczącego i sekretarza odpowiedzialnego (M. Chigryn, Ch. Szmeruk) w zebraniach Koła. Co ważne, Chigryn, słysząc polszczyznę studentów, przekonywał ich, że powinni usilnie pracować nad doskonaleniem języka ojczystego (regularnie czytać polskie gazety i książki). Mieli oni możliwość prenumeraty pięciu egzemplarzy organu ZPP – tygodnika „Wolna Polska”. Zapewne korzystali też z polskiego księgozbioru zgromadzonego w Obwodowej Bibliotece im. Wissariona Grigorjewicza Bielinskiego²⁹. Przewodniczący Zarządu Obwodowego ZPP zaproponował nawet zorganizowanie dla nich kursu języka polskiego pod kierownictwem Sary Hurwicówny, która była zatrudniona w tamtejszym Uniwersytecie.

ZPP na swój sposób hołubił studentów, gdyż oczekiwał od nich pomocy i współpracy np. przy organizowaniu wystawy „Wychodźstwo [!] polskie w ZSRR w latach 1939-1945”³⁰, zaangażowania w działalność Obwodowej Komisji Kulturalno-Oświatowej oraz załatwiania napływającej na adres ZPP korespondencji dotyczącej poszukiwania zaginionych osób³¹.

Zgodnie z oczekiwaniami swierdłowskiego aktywu ZPP, Koło Studentów rzeczywiście współuczestniczyło w różnych przedsięwzięciach politycznych i działalności kulturalno-oświatowej Związku. Chodziło zwłaszcza o to, ażeby pomóc w utworzeniu silnego ognia ZPP w Swierdłowsku i dobrze przygotować się do powrotu do kraju.

Tuż po powstaniu Koło włączyło się do akcji pomocy na rzecz mieszkańców Warszawy (po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej jej prawobrzeżnej dzielnicy Pragi we wrześniu 1944 r.). W ramach zbiórki na Fundusz Pomocy Ludności Warszawy, stanowiącej wyraz solidarności z krajem, należało przekazać minimum tygodniowy zarobek i kwestować w miejscach pracy rodaków.

Zauważalny był też wkład studentów w przygotowanie obchodów rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę (11 listopada). Nadano im charakter reprezentacyjny i potraktowano bardzo prestiżowo. Student Kantor

²⁸ Ibidem, s. 75.

²⁹ Стенограмма заседания Комитета по делам польских детей в СССР 7 августа 1943 года, Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (dalej: GARF), sygn. A 304-1-10, k. 37.

³⁰ Koło delegowało do tej pracy Piastową, Mikanowską, Ronina i Wiśniewskiego.

³¹ Protokół nr 21 z 16 II 1945 r., AAN, ZPP, sygn. 1189, s. 54.

został konferansjerem uroczystości, a jego koledzy z Koła mieli zadbać o rozpropagowanie spotkania i o wysoką frekwencję na nim, czyli o rozproszanie jak największej ilości biletów wstępu³².

Środowisko polskich studentów było również angażowane przez miejscowych działaczy ZPP do innych, narzucanych przez administrację Zarządu Głównego ZPP w Moskwie, akcji propagandowo-politycznych. W ówczesnych latach i na tamtym terenie swoisty smaczek musiały mieć dla polskich zesłańców imprezy służące oficjalnie np. zbliżeniu ze społeczeństwem radzieckim w ramach nagłośnionego „Tygodnia wiecznej przyjaźni polsko-radzieckiej” (luty 1945 r.). Koło Studentów wybrnęło z tego zadania w ten sposób, że przygotowało i przeprowadziło wieczór poświęcony rosyjskim przekładom utworów polskich poetów współczesnych: Juliana Tuwima, Lucjana Szenwalda i Stanisława Balińskiego. Przetłumaczenia ich wierszy podjął się student-Rosjanin. Zorganizowano też audycję radiową w języku rosyjskim, poświęconą Tuwimowi, na którą złożyła się opowieść o jego twórczości oraz przekłady jego utworów, dokonane przez najwybitniejszych poetów swierdłowskich. Natomiast Zarząd Miejski ZPP urządził w Swierdłowsku koncert muzyki polskiej, w ramach którego zaprezentowali swe umiejętności profesorowie miejscowego Konserwatorium³³.

Przedstawiciele Koła pełnili też dyżury w świetlicy ZPP, odwiedzanej przez rodaków-zesłańców, gdzie m.in. wygłaszali dla nich cykliczne informacje polityczne. Wszyscy studenci zobowiązani byli do uczestniczenia w ogólnych zebraniach obywateli polskich w miejscowym Domu Prasy. Jeśli uwzględnić kalendarz akademicki, rozumiałe staje się, że Koło Studentów pracowało z różnym natężeniem. Stosunkowo najbardziej ożywiona jego działalność kulturalno-oświatowa przypadała na okres od jesieni do lata. Natomiast wakacyjne obowiązkowe wyjazdy na praktyki zawodowe oraz do pracy skutkowały rozproszeniem studentów i tymczasowym zamieraniem aktywności Koła³⁴.

Warto też odnotować, że swierdłowscy studenci z Polski czuli potrzebę nawiązania kontaktów z kolegami-rodakami z innych miast w ZSRR i skoordynowania pracy kół. Świadczy o tym inicjatywa Gurkego, który w dniu 16 marca 1945 r. na zebraniu Zarządu Koła zaproponował napisanie listu do Zarządu Koła Studentów w Moskwie³⁵ z propozycją stworzenia „jednolitego kierownictwa kół studenckich przy ZPP w ZSRR”. Sugerował poinformować jednocześnie o tym Zarząd Główny ZPP. Przygotowanie odpowiedniego tekstu pisma powierzono Martenbaumowi. Zarząd Koła planował zapoznać się³⁶ z projektem listu i zatwierdzić go 23 marca 1945 r. Trudno jednak ustalić, jaki był dalszy los tego pomysłu, bo brak na ten temat śladów w wykorzystanych źródłach.

³² Protokół nr 2 z 3 XI 1944 r., ibidem, s. 27.

³³ Sprawozdanie przewodniczącego Zarządu Obwodowego ZPP ob. M. Chigryna z pracy Związku Patriotów Polskich w obwodzie swierdłowskim [15 IX 1945 r.], ibidem, sygn. 1164, k. 51.

³⁴ Ibidem, k. 52.

³⁵ Koło Młodzieży Akademickiej w Moskwie utworzono w listopadzie 1944 r. Szerzej na temat jego pracy i dokonań patrz A. Głowacki, *Działalność Kół Studentów Polaków w ZSRR (1944-1946) na przykładzie Moskwy*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1981, [nr] 10: *Historia XVII-XX w.*, s. 157-169.

³⁶ Protokół nr 5, AAN, ZPP, sygn. 1189, s. 78.

Warte podkreślenia jest również i to, że Zarząd Koła Studentów w lutym 1945 r. zobowiązał swoich członków do składania mu informacji o wynikach sesji egzaminacyjnej. Zarazem zachęcał ich do wzmożenia starań, aby w nauce osiągać jak najlepsze rezultaty. Dla zdających celująco przewidziano premie. Po zakończeniu sesji każdy student powinien był złożyć Martenbaumowi odpowiednie sprawozdanie na temat swoich osiągnięć³⁷.

W źródłach archiwalnych zachowały się dokumenty świadczące o tym, że wśród studentów-zesłańców z Polski byli rzeczywiście tacy, którzy – mimo trudnego położenia materialnego – osiągnęli bardzo dobre wyniki w nauce. Potwierdzają to opinie o nich, wydane przez władze uczelniane. Dzięki temu wiemy, że do grona prymusów należeli m.in.: Grzegorz Zarycki, Zygmunt Brachfeld czy Jakub Martenbaum. Ponadto aktywnie udzielali się oni w pracach kół naukowych i organizacji młodzieżowych macierzystych uczelni³⁸.

Koło, zorientowane w sytuacji materialnej i mieszkaniowej każdego swojego członka, starało się za pośrednictwem ZPP wspomagać potrzebujących. W miarę możliwości zapewniało im np. pomoc odzieżową i pieniężną, a w „nagłych przypadkach” także żywnościową, ale też obliżowało do ubiegania się o nią za swoim pośrednictwem (opiniowało podania) w Komisji Opieki Społecznej, której zadaniem było wspierać wszystkich potrzebujących rodaków³⁹. Ponadto Koło występowało do Zarządu Miejskiego ZPP o zorganizowanie Komisji Ogrodowej (szansa uprawy działek warzywnych) i współuczestniczyło (Gurke) w pracach Komisji Organizacyjnej Kasy Samopomocy⁴⁰.

Po zainstalowaniu w lipcu 1944 r. przez Sowieców na wyzwolonych spod okupacji niemieckiej obszarach tzw. Polski lubelskiej (na zachód od linii Curzona) Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, który uzurpował sobie kompetencje legalnego rządu w kraju, na porządku dnia stanęła kwestia repatriacji obywateli polskich. Ci spośród nich, którzy przebywali w głębi terytorium ZSRR, musieli czekać na odpowiednią regulację aż do 6 lipca 1945 r. Wtedy to została podpisana w Moskwie polsko-radziecka umowa repatriacyjna⁴¹. Miała ona fundamentalne znaczenie także dla studentów polskich w ZSRR, gdyż na ich prośbę o umożliwienie im dokończenia studiów⁴², znalazł się w powyższej umowie stosowny zapis. Brzmi on następująco:

Wszyscy studenci [...], w stosunku do których Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej będzie uważał za celowe, a Rząd ZSRR wyrazi swą zgodę, aby kontynuowali studia w uczelniach radzieckich [...], winni

³⁷ Protokół nr 4 zebrania Zarządu Koła z 28 I 1945 r., ibidem, sygn. 1189, s. 73; Protokół nr 15 z 2 II 1945 r., ibidem, s. 43; Protokół nr 16 z 9 II 1945 r., ibidem, s. 45.

³⁸ Charakterystyki, ibidem, sygn. 858, s. 12, 13, 15, 16, 17, 18, 22, 26.

³⁹ Sprawozdanie z pracy Koła Studentów m. Swierdłowska, ibidem, sygn. 1189, s. 21; Protokół nr 5 z 24 XI 1944 r., ibidem, s. 33-34; Protokół nr 4 zebrania Zarządu Koła z 28 I 1945 r., ibidem, s. 72.

⁴⁰ Protokół nr 5 zebrania Zarządu Koła z 16 III 1945 r., ibidem, s. 79.

⁴¹ Szeroko na temat jej przygotowania i realizacji patrz W.F. Marciniak, *Powroty z Sybiru. Repatriacja obywateli polskich w głębi ZSRR w latach 1945-1947*, Łódź 2014.

⁴² J. Wolpe, *Polska młodzież akademicka wobec repatriacji*, „Wolna Polska” nr 8-9 z 7 III 1946 r., s. 8.

otrzymać polskie paszporty i mogą pozostać na dotychczasowych miejscach zamieszkania na ogólnych zasadach regulujących pobyt cudzoziemców w ZSRR⁴³.

Uwzględniając potrzeby odbudowującego się po wojnie i okupacji kraju, pierwszeństwo dokończenia nauki przyznano studentom z uczelni technicznych, medycznych, ekonomicznych i artystycznych. Zainteresowani powinni byli zgłosić indywidualne prośby pod adresem Wydziału Naukowego Ambasady RP w ZSRR (Moskwa, ul. A. Tołstoja 30), podając swoje dane personalne oraz dotyczące studiów (nazwa uczelni i wydziału, rok nauki)⁴⁴.

W czerwcu 1945 r. Koło Studentów w Swierdłowsku liczyło 39 członków (aneks nr 2)⁴⁵. Ilu spośród nich pozostało w celu dokończenia nauki, trudno ustalić. Wiadomo, że ogółem w okresie od marca do lipca 1946 r. umożliwiono wyjazd do Polski niemalże 5700 osobom z 46 rejonów⁴⁶.

Jako ciekawostkę warto podać, że w 1948 r. ukończył swierdłowską politechnikę, uzyskując tytuł zawodowy inżyniera w dziedzinie obróbki termicznej metalu, 24-letni Jerzy Wyszowski, wnuk rozstrzelanego w sierpniu 1937 r. w ZSRR komunisty Adolfa Warskiego. O jego sprowadzenie do Polski zwracali się do Romana Zambrowskiego płk dr inż. Marian Muszkat (1909-1995) i Julia Muszkat oraz brat Władysław Krajewski (1919-2006)⁴⁷.

Warto również zauważyć, że w Swierdłowsku byli nie tylko polscy studenci, ale i pracownicy naukowcy z Polski. Spośród nich aktywną współpracę ze środowiskiem studenckim podjęła, wspomniana już powyżej, Sara Hurwic⁴⁸. Kim była i w jakich okolicznościach trafiła aż na Ural?

Urodziła się 28 listopada 1912 r. w Warszawie w rodzinie Wolfa (Wolka) Hurwica i Soni Mereckiej. W 1935 r. ukończyła studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim. Do wybuchu II wojny światowej pracowała w Zakładzie Socjologii i Historii Kultury na macierzystej uczelni. W grudniu 1939 r. opuściła okupowaną przez Niemców stolicę i z bratem przedostali się do strefy okupacji radzieckiej. We Lwowie otrzymała angaż w filii Biblioteki Akademii Nauk Ukraińskiej SRR (przejęła ona m.in. zbiory Ossolineum). Po niemieckiej inwazji na ZSRR w czerwcu 1941 r. ewakuowała się do Charkowa (Ukraińska SRR), gdzie znalazła zatrudnienie w bibliotece tamtejszego Uniwersytetu. Ale nie trwało to długo, gdyż zbliżanie się frontu zmusiło ją do kolejnej ewakuacji – tym razem do dalekiej Kirgizji. We Frunze (obecnie: Biszkek) została bibliografem w Bibliotece Komitetu Nauk przy Radzie Komisarzy Ludowych Kirgiskiej SRR (1942-1943). Następnym etapem jej

⁴³ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, T. VIII: *styczeń 1944-grudzień 1945*, [Warszawa] 1974, s. 504.

⁴⁴ *Komunikat*, „Wolna Polska” nr 4 z 31 I 1946 r., s. 1.

⁴⁵ Pismo do Referatu Młodzieżowego przy Zarządzie Głównym ZPP w Moskwie z 25 VI 1945 r., AAN, ZPP, sygn. 1189, k. 74. Do grona członków Koła Studentów zaliczano też uczniów techników.

⁴⁶ Sprawozdanie z przebiegu repatriacji ludności polskiej z obwodu swierdłowskiego w maju-czerwcu 1946 roku, *ibidem*, sygn. 2276, k. 85, 86.

⁴⁷ List do R. Zambrowskiego, *ibidem*, sygn. 295/XX/-5, k. 337.

⁴⁸ A. Głowacki, *Na pomoc zstąpiłcej edukacji...*, s. 468-469.

wojennej epopei oznaczał przenosiny do Swierdłowska, gdzie wcześniej znalazł się jej brat – Józef Hurwic. Na nowym miejscu podjęła pracę w charakterze starszego wykładowcy na Uralskim Uniwersytecie Państwowym im. A.M. Gorkiego. Trwało to od listopada 1943 r. do czerwca 1945 r. W ramach Katedry Języka Rosyjskiego i Językoznawstwa Ogólnego prowadziła wykłady z języka polskiego dla studentów filologii w ujęciu porównawczo-historycznym. Ponadto w latach 1944-1945 realizowała zapotrzebowanie Katedry Historii Narodów ZSRR na fakultatywny wykład z historii Słowian zachodnich dla historyków. Pozytywną opinię o jej pracy dydaktycznej wydali dziekan Wydziału Historyczno-Filologicznego – doc. Leonid Siemionowicz Szeptajew i prof. Aleksandr Pietrowicz Georijewskij – kierownik Katedry Języka Rosyjskiego i Językoznawstwa Ogólnego⁴⁹.

Na tym samym Uniwersytecie pracował również doc. Stefan Rozmaryn. Urodził się on we Lwowie 23 października 1908 r. (syn Adolfa i Matyldy). Tamże ukończył w 1930 r. Wydział Prawa i Umiejętności Politycznych Uniwersytetu Jana Kazimierza. Już dwa lata później został doktorem praw. Po ustanowieniu okupacji radzieckiej na ziemiach wschodnich II RP aktywnie wspierał nową władzę, uczestniczył w organizowanych przez nią kampaniach wyborczych w 1939 i 1940 r. Sam napisał w życiorysie, że stał się „przekonanym komunistą”. To zaangażowanie zostało docenione, gdyż w grudniu 1939 r. zatrudniono go na stanowisku docenta i prodziekana Wydziału Prawa w jego macierzystej uczelni, która to po gruntownej reorganizacji na modłę radziecką, stała się od początku 1940 r. Uniwersytetem im. Iwana Franko. W nowej sytuacji Najwyższa Komisja Kwalifikacyjna Komitetu ds. Szkoły Wyższej przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR weryfikowała status pracowników akademickich „pańskiej Polski”. Tę procedurę S. Rozmaryn przeszedł pomyślnie i 28 czerwca 1941 r. formalnie otrzymał stopień kandydata nauk prawnych oraz tytuł docenta katedry prawa państwowego.

W początkowym okresie wojny niemiecko-radzieckiej był zmobilizowany do Armii Czerwonej, ale następnie przeniesiony do *strojbatu*, co faktycznie oznaczało uznanie go za osobę niepewną. Jednakże w sierpniu 1942 r. zdemobilizowano go i skierowano do pracy naukowej w Instytucie Prawnym w Swierdłowsku. Pracował tam aż do lipca 1946 r. (jako repatriant wyjechał na stałe do Polski). Zajmował stanowiska kierownika katedry i dziekana. Również więc i na Uralu dawał świadectwa swojego oddania władzy radzieckiej, uczestnicząc w różnych kampaniach politycznych, kierując brygadą propagandzistów, publikując artykuły w prasie, wygłaszając pogadanki radiowe o Konstytucji ZSRR i o prawie wyborczym. Wielokrotnie występował z odczytami także w zakładach pracy, np. w znanym gigancie *Uralmasz* (producent m.in. pancerzy do czołgów, sprzętu artyleryjskiego, słynnych katusz, ciężkich urządzeń na potrzeby przemysłu wydobywczego i energetyki)⁵⁰.

⁴⁹ Opinia, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Spuścizna po prof. Irenie (Sarze) Hurwic-Nowakowskiej, sygn. B252/5. W lecie 1945 r. przeniosła się ona do Moskwy, gdzie do lipca 1946 r. (wyjazd do Polski) pracowała w Wydziale Wydawniczym Komitetu do spraw Dzieci Polskich w ZSRR.

⁵⁰ Teczka osobowa „Rozmaryn Stefan”, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. K 5588, *passim*.

Po utworzeniu w 1944 r. Zarządu Obwodowego ZPP w Swierdłowsku doc. S. Rozmaryn został jego członkiem, a od lutego 1945 r. także przewodniczącym Komisji Kulturalno-Oświatowej, co oznaczało m.in. kontakty z Kołem Studentów⁵¹. Doświadczony w pracy agitacyjno-propagandowej uświadamiał/indoktrynował terenowy aktyw ZPP, wygłaszając w 1946 r. na konferencjach międzyobwodowych, międzyrejonowych i na naradach obwodowych ZPP referaty dotyczące aktualnych problemów politycznych i ustrojowych („Polska przed wyborami”, „Zagadnienie parlamentu w Polsce”, „Zarys ustroju państwowego Nowej Polski”). W gorącym okresie przygotowań do powrotu do kraju współuczestniczył w opracowaniu tez do referatów i pogadank na potrzeby zarządów lokalnych ZPP. Były w nich podejmowane sprawy ustrojowe, gospodarcze, repatriacyjne i historyczne oraz popularyzowany program Polskiej Partii Robotniczej, a krytykowana II RP („Sanacyjne rządy zdrady narodowej – na podstawie referatu Gomułki na I Zjeździe PPR”). Ich tematyka „najwymowniej świadczyła o kierunku [...] pracy polityczno-wychowawczej” ZPP.

W organizowanych obligatoryjnie tłumnych wiecach i wieczorach pożegnalnych przed odjazdem do Polski uczestniczyli także przedstawiciele miejscowej społeczności (władze partyjne i administracyjne, reprezentanci zakładów pracy, dziennikarze). Na takim zgromadzeniu 21 maja 1946 r. przemawiał po rosyjsku m.in. doc. S. Rozmaryn („ZPP i przyjaźń polsko-radziecka”), ale i dyrektor Swierdłowskiego Instytutu Górniczego, prof. dr Dmitrij Nikołajewicz Ogłoblin, który z sympatią pożegnał Polaków⁵².

Krótki epizod w Swierdłowsku zapisał w swoim życiorysie także przedwojenny działacz Komunistycznej Partii Polski, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego (doktorat), wspomniany już Henryk Wolpe. Mimo aktywnego udziału w sowietyzacji oświaty w obwodzie białostockim (1939-1941), po niemieckiej agresji na ZSRR ewakuowano go aż na Powołże – do obwodu saratowskiego (Rosyjska FSRR). Tam przyszło mu trudzić się najpierw na kołchozowych polach, ale następnie już na stanowisku nauczyciela. Monitowanie Międzynarodówki Komunistycznej i centrali partii bolszewickiej w Moskwie skutkowało zgodą na jego przeniesienie się do pracy pedagogicznej na Uralu. Od października 1942 r. był docentem na Wydziale Historyczno-Filologicznym Uniwersytetu im. Gorkiego. Następnie prowadził też wykład z historii literatury polskiej w Instytucie Pedagogicznym. Wezwany w maju 1943 r. przez organizatorów ZPP do Moskwy, nie powrócił już na Ural, gdyż zatrudniono go w Komitecie ds. Dzieci Polskich oraz w Ambasadzie RP w ZSRR⁵³.

⁵¹ W marcu 1945 r. Zarząd Koła Studentów oddelegował na zebrania tamtejszego Koła Referentów aż 10 studentów, Protokół nr 5 zebrania Zarządu Koła z 16 III 1945 r., AAN, ZPP, sygn. 1189, s. 77.

⁵² Sprawozdanie z pracy Zarządu Obwodowego ZPP w Swierdłowsku za okres od 15 IX 1945 do 1 II 1946, ibidem, sygn. 1164, s. 56; Sprawozdanie z pracy Zarządu Obwodowego ZPP w Swierdłowsku za okres od 1 II do 1 VI 1946, ibidem, s. 61, 64, 68, 69, 75, 76, 77; „Biuletyn Organizacyjny Zarządu Obwodowego ZPP w Swierdłowsku” nr 4 z 20 II 1946 r., ibidem, sygn. 1199, k. 34.

⁵³ [Autobiografia], GARF, sygn. A-304-1-66, k. 5 i 5 odwr.

Reasumując powyższe, należy stwierdzić, że inna była rola polskich studentów w uralskich uczelniach, a inna zatrudnionych w nich pracowników naukowych. Głównym zadaniem tych pierwszych było zdobywanie wiedzy i kwalifikacji zawodowych, gdyż m.in. na ich pomoc w powojennej odbudowie liczyła zniszczona Polska. Jednakże obie te grupy w różnym stopniu angażowały się w Swierdłowsku nie tylko w sprawy ściśle naukowe, ale podejmowały również działalność kulturalno-oświatową i polityczno-propagandową. Ta z kolei służyła kształtowaniu świadomości w duchu ideologii marksistowskiej i przygotowaniu obywateli nowej Polski. O ile dość trudno ustalić dziś rzeczywiste efekty tamtej indoktrynacji oraz prześledzić losy i postawy absolwentów po ich przyjeździe do kraju, to w przypadku wspomnianych naukowców (S. Rozmaryn, H. Wolpe), członków partii komunistycznej, można powiedzieć, że po swego rodzaju stażu w ZSRR zapisali się w historii jako znaczące postaci frontu walki ideologicznej, aktywnie służąc w budowie zrębów Polski ludowej.

Aneks nr 1

Tematyka zebrań Koła Studentów w Swierdłowsku (1944-1945)

L.p.	Data	Liczba obecnych osób	Tytuły referatów (nazwisko referenta)
1.	27 X 1944	14	Sprawy organizacyjne.
2.	3 XI 1944	11	„Tendencje gospodarcze w nowej Polsce” (Hurwic).
3.	10 XI 1944	11	„Kwestia chłopska w Polsce” (Brachfeld).
4.	17 XI 1944	7	„Dwie konstytucje” [1921, 1935] (Gurke).
5.	24 XI 1944	14	Referat przełożony. Przekazano tylko informację polityczną.
6.	1 XII 1944	12	„Szkolnictwo w starej i nowej Polsce” (Hurwic).
7.	8 XII 1944	10	„O życiu i twórczości Lucjana Szenwalda” – czytanie artykułu z „Wolnej Polski” oraz utworów L. Szenwalda.
8.	15 XII 1944	12	Czytanie i omawianie utworów Adama Mickiewicza z początkowego okresu jego twórczości.
9.	22 XII 1944	7	Czytanie i omawianie emigracyjnych utworów Adama Mickiewicza.
10.	29 XII 1944	.	„Powstanie w Warszawie” (Estera Achtman-Goszczewska – przewodnicząca Zarządu Miejskiego ZPP w Swierdłowsku).
11.	5 I 1945	14	Położenie międzynarodowe (Mikanowska).
12.	12 I 1945	8	Czytanie i omawianie artykułów z polskich i rosyjskich gazet o przekształceniu PKWN w Rząd Tymczasowy.
13.	19 I 1945	18	„Demokracja rosyjska a powstanie styczniowe” (Sara Hurwicówna).
14.	26 I 1945	22	Czytanie i omawianie noweli Bolesława Prusa „On” [o Ottonie von Bismarcku i zasadach jego gry politycznej].

L.p.	Data	Liczba obecnych osób	Tytuły referatów (nazwisko referenta)
15.	2 II 1945	17	„Teoria rasowa w świetle danych nauki współczesnej” (Nadel – aspirant Uniwersytetu).
16.	9 II 1945	.	Czytanie i omawianie artykułów z polskich gazet.
17.	16 II 1945	17	„Julian Tuwim” (Józef Hurwic).
18.	23 II 1945	19	Informacja polityczna „1944 rok na arenie międzynarodowej” (Jakub Martenbaum).
19.	2 III 1945	15	„Stan gospodarczy w Polsce do 1939 roku” (Brachfeld); „Stan gospodarczy w Polsce pod zaborem niemieckim” (Nadel).
20.	9 III 1945	22	„Stefan Żeromski i jego twórczość” (Sara Hurwiczówna).
21.	16 III 1945	.	„Konstytucja Stanów Zjednoczonych” (Singa).
22.	23 III 1945	13	„Tadeusz Kościuszko” (Okno).
23.	30 III 1945	8	„Udział Polaków w Komunie Paryskiej” (Ritner).
24.	4 V 1945	18	„Twórczość Wandy Wasilewskiej” (J. Hurwic?).
25.	20 VII 1945	10	„Prawa nowej pisowni polskiej” (J. Hurwic?).

Źródło: Protokoły zebrań Koła Studentów Swierdłowsk, AAN, ZPP, sygn. 1189, s. 23-66.

Aneks nr 2

Wykaz członków Koła studentów polskich na uczelniach Swierdłowska (1943-1946)

L.p.	Imię i nazwisko, imię ojca	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Nazwa uczelni/technikum (wydziału)	Od kiedy studentem
1.	AJZENBERG				
2.	BOKSER			Technikum Budowlane	
3.	Zygmunt BRACHFELD, s. Abrama			Uralski Instytut Przemysłowy im. S.M. Kirowa, Wydział Energetyczny	Od 1943 r.
4.	BRIZELI				
5.	EFEWICZ (ELEWICZ?)				
6.	FELDBRIN				
7.	FILES?				
8.	FINDEL Pinchos, s. Elewicz	1920		Uralski Instytut Przemysłowy im. S.M. Kirowa, Wydział Budownictwa, specjalność budownictwo przemysłowe i cywilne	Od 1943 r.

L.p.	Imię i nazwisko, imię ojca	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Nazwa uczelni/technikum (wydziału)	Od kiedy studentem
9.	GRODKO			Technikum Budowlane	
10.	GURKE				
11.	HUNDERT				
12.	KAC				
13.	KANTOR			Instytut Medyczny	
14.	KLEJMAN G. I.			Instytut Łączności?	
15.	KLEIN				
16.	KOJFMAN				
17.	KREMER				
18.	KRIEGSFELD				
19.	LEWITAN			Technikum Budowlane?	
20.	Jakub MARTEN- BAUM, s. Moisieją	1918	Chełm, woj. lubelskie	Uralski Instytut Przemysłowy im. S.M. Kirowa, Wydział Inżynieryjno-Ekonomiczny	Od 1944 r.
21.	MIKA- NOWSKA			Instytut Pedagogiczny	
22.	NADEL			Aspirant Uniwersytetu	
23.	NUSSENBLAT				
24.	OKNO				
25.	PIASTOWA				
26.	PIRKO M.?				
27.	RAFES			Uralski Instytut Przemysłowy im. S.M. Kirowa	
28.	RITNER				
29.	RONIN				
30.	ROWIŃSKI			Uralski Instytut Przemysłowy im. S.M. Kirowa	
31.	SINGAŁ			Uralski Uniwersytet Państwowy im. A. M. Gorkiego, Wydział Historyczny	Od 1944 r.
32.	SZACHAT				
33.	SZTEG?				
34.	TELBRIN				
35.	WARUM			Swierdłowski Instytut Górniczy	

L.p.	Imię i nazwisko, imię ojca	Data urodzenia	Miejsce urodzenia	Nazwa uczelni/technikum (wydziału)	Od kiedy studentem
36.	WISNIEWSKA				
37.	WISNIEWSKI				
38.	Grzegorz ZARYCKI, s. Izraela	1919	Pińsk	Uralski Instytut Przemysłowy im. S.M. Kirowa, Wydział Budownictwa	Od marca 1944 r.

Źródło: Charakterystyki, AAN, ZPP, sygn. 858, k. 14, 15, 17, 18, 24, 25; Protokoły zebrań Zarządu Koła i Koła Studentów, ibidem, sygn. 1189, s. 23-79.

„Zesłaniec” w Internecie

Od grudnia 2009 roku kwartalnik „Zesłaniec” dostępny jest również w wersji internetowej, na stronie:

<http://zeslaniec.pl>

Obecnie w zakładce „Spis treści” na wyżej wymienionej stronie dostępne są roczniki 2006-2020, a numery bieżące oraz w miarę możliwości poprzednie będą sukcesywnie dodawane. Autorem witryny internetowej jest Pan Janusz Łukasiak, zaś hosting na preferencyjnych warunkach zapewnia firma mzplanet.com.

*

Przekazując Szanownym Czytelnikom tę informację, redakcja dziękuje Panu J. Łukasiakowi za bezinteresowne wsparcie nas w ważnej potrzebie pełniejszego czytelniczego odbioru „Zesłańca” za pomocą internetu. Wyrazy wdzięczności kierujemy również pod adresem firmy mzplanet.com. za udostępnienie hostingu na zasadzie specjalnej preferencji. Ujmując rzecz w schematyzującym z konieczności uproszczeniu można powiedzieć, że ten kierunek popularyzacji publikacji zawartych w „Zesłańcu” odpowiada na apel jego Czytelników.

Redakcja „Zesłańca”